

akcích proti nouzovému zákonodárství v NSR), má své imanentní slabé stránky. Pro strukturální funkcionalismus je existující stav systému základním vztažným bodem: hledá podmínky, za nichž může existovat, ale neptá se po oprávněnosti jeho existence. Tato pozice, která Königovi umožňuje boj proti kritice zprava, mu uzavírá cestu k pochopení kritiky zleva, pro niž je základním požadavkem „myšlení v rozporu k existujícímu“ (H. Marcuse) a jejíž vztažný bod leží v budoucnosti.

Bohumil Jungmann

Poznámky k práci Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého: Soudobá sociologie

Koncem roku 1965 vyšla dlouho očekávaná kniha profesorů J. Klofáče a V. Tlustého, věnovaná současné sociologii. V podmínkách, kdy se naše široká veřejnost stále ještě intenzivně zajímá o sociologii a kdy je stále ještě nedostatek snadno přístupných sociologických publikací, se tato práce vedle Baumanovy *Sociologie* stala základní příručkou pro všechny, kteří se chtějí o sociologii něco dovědět.

Kniha byla v denním tisku příznivě přijata, ale zdá se mi, že nezbudila adekvátní odezvu odborníků. Od jejího vydání však uplynula teprve krátká doba a podobné úvahy jsou zřejmě předčasné, domnívám se však, že tato práce zaslouží důkladné posouzení. Za prvé proto, že je to bezpochyby nejrozsáhlejší a nejvýznamnější sociologická publikace, která u nás po období zavržení sociologie vyšla, a za druhé proto, že vychází v době, kdy se u nás vytvořily zcela specifické potřeby v oblasti sociologické literatury a v důsledku toho i specifické požadavky na jakoukoli práci tohoto typu. Mám na mysli tyto hlavní požadavky:

1. Napravit vzniklou neinformovanost o stavu současné teoretické i empirické sociologie.
2. Konfrontovat různé teoretické sociologické koncepty s marxismem, tj. akceptovat ty, které na marxismus navazují a rozvíjejí jej, zkoumat nevyužitě možnosti aplikace marxistických konceptů v sociologii, popřípadě polemizovat z hlediska marxismu s jednostrannostmi a omezenostmi některých sociologických teorií a postupů.

Pokusme se z hlediska těchto požadavků věcně posoudit tuto práci. Věnujme pozornost postupně jednotlivým tématům knihy, která ji rozdělují na čtyři základní části.

1. téma: Vývoj a hlavní problémy současné západní sociologie

Tato část je de facto kusým historickým přehledem vývoje sociologie. Je nejstručnější částí knihy, tvoří asi 18 % celku. Obsahuje vyrovnané čtyři kapitoly podávající obraz o vývoji sociologie od A. Comta přes Spenceara, Durkheima, Pareta, Webera až k cha-

rakteristice současné empirické i teoretické sociologie. Autoři v úvodu výslovně uvádějí, že se soustředí na analýzu teoretických koncepcí současné sociologie. Takový postup je samozřejmě možný, a z hlediska jejich cílů dokonce nevyhnutelný. Pochybují však, zda je striktní oddělení i jen analyticky možné bez nebezpečí zkresleného výkladu. Sami autoři uvádějí, že „spekulativní“ a empirická sociologie nejsou dvě oddělené disciplíny, ale pouze krajní pojetí přístupu a metody zkoumání společnosti (str. 19). Domnívám se, že tento princip, ke kterému se přihlásili, v této první části knihy zanedbávají. Pochopitelně nikde ne výslovně, ale z kontextu můžeme pozorovat jisté podcenění empirické sociologie ve vztahu k sociologii teoretické. Chybí zde totiž alespoň konstatování faktu, že na nepochybně velkolepém a úspěšném rozvoji současných teoretických koncepcí má i přes svůj empirický radikalismus a podceňování teorie významný podíl právě empirická sociologie. Většina současných teoretiků sociologie se zabývala nebo zabývá empirickým výzkumem a pro podněty k vytváření teorií se obracela jak k Weberovi, Durkheimovi a dalším spekulativním myslitelům, tak také k výsledkům empirických výzkumů. Z tohoto hlediska se mi zdá nedocenený zejména teoreticko-metodologický přínos Thomase a Znanieckého. Výklad jejich metodologických principů je podán zjednodušeně a zasouvá do pozadí jeden z nejvýznamnějších teoreticko-metodologických přístupů, který se stal v moderní sociologii obecně užívaným a plodným. Jde o požadavek nezkoumat člověka jen jako objekt, ale také jako subjekt, který určitým způsobem chápe sociální situaci v níž jedná, a tato jeho subjektivní definice pak bezprostředně ovlivňuje jeho jednání. I když formulace Thomase a Znanieckého dovolují psychologizující nebo idealistickou interpretaci a někteří sociologové na tyto tendence navazovali, tento princip sám nejen že není idealistický, ale stal se skutečně v sociologii jedním ze základních principů jak empirických modelů výzkumu, tak teoretických koncepcí lidského sociálního jednání. Podobně, myslím, zůstávají autoři dlužni serióznímu výkladu úlohy novopozitivistů v sociologii.

Celková koncepce první části knihy vychází zřejmě ze snahy vyhnout se podrobnějšímu referování o problematice empirické sociologie a uvést jen nutné minimum, a navíc jen to, co má vztah k dalšímu výkladu teoretických koncepcí. I když není možné zásadně tento postup autorům vytýkat, mám dojem, že z kontextu této části vyplývá takové zanedbání významu empirické sociologie, které není jen důsledkem čistě technických požadavků vyplývajících z faktu, že práce je věnována převážně problémům teoretických koncepcí.

2. téma: Funkcionální analýza struktury sociálních systémů

Tato část zaujímá asi 24 % z celkového obsahu knihy a je v podstatě reprodukcí Parsonsovy teorie. Je rozdělena do čtrnácti dosti

nesourodých kapitol. Nejobsáhlejší jsou kapitoly sedmá (21 stran), nazvaná *Parsonsova analýza sociálních systémů*, a kapitola třináctá (20 stran) pojednávající o hlavních rysech průmyslových společností. Ostatní kapitoly jsou krátké, některé i třístránkové. Stejnou rozsahovou nesourodost je možné pozorovat i v ostatních částech knihy. Dvoustránkové, dokonce i jeden a půl stránkové kapitoly střídají poměrně rozsáhlé kapitoly o třiceti stranách. Zdá se, že toto formální členění nevzniklo zcela z libovůle autorů, ale že má závažnější příčiny: Budí totiž dojem, že autoři někde psali bezprostředně podle poznámek ze studia. Ty části, kde se pokoušejí zaujmout vlastní postoj, jsou zřetelně ucelenější a homogennější. Patrně je to projev zápasu o alespoň relativně vyčerpávající informaci při respektování požadavků stručnosti a výběru podle zamýšlených cílů knihy. Zvláště výrazné se to projevuje v této části, která je věnována výkladu Parsonsovy koncepce. Zde je místy obtížnost textu zdůrazněna obtížností překladu a obtížností interpretace. Navíc užívá Parsons terminologie, na kterou nejsme zvyklí a s kterou se musíme seznamovat. Tato část bude také zřejmě působit obtíže zvláště širší veřejnosti nedostatečně erudované v sociologické terminologii. Je to však první podrobnější ucelený výklad teorie, která je v současné sociologii považována za nejvýznamnější. Rozbor se soustřeďuje na Talcotta Parsonse jako na nejvýznamnějšího reprezentanta směru. Je stručně reprodukována jeho analýza sociálních systémů, jeho obecná teorie jednání, je naznačena vývojová linie jeho díla. I když je speciálnímu rozboru funkcionalismu věnována výslovně tato část knihy, dá se říci, že vlastně celá práce Klofáče a Tlustého reaguje na funkcionalismus buď zcela nebo v jeho jednotlivých problémech.

3. téma: Teorie konfliktu

Tato část tvoří asi 20 % knihy a navazuje na výklad funkcionalismu v tom smyslu, že referuje o teoriích, které polemizují s funkcionalismem v jeho nejslabších místech. Výklad je orientován na dílo A. L. Cosera a R. Dahrendorfa. Nejvýznamnější částí této části je pokus o rozvedení teorie konfliktu na základě marxistické teorie rozporu. Tvoří ji desátá kapitola. Diskuse, kterou zde autoři vedou s teoretiky konfliktu, je jedním z nejsilnějších míst knihy.

Klofáč s Tlustým ukazují, že například Coser nebo Van den Berghe při své polemice s funkcionalismem vědomě navazují na dialektiku. Zatímco pro funkcionalisty je pozitivní funkční hodnotou pouze konsenzus, rovnováha, integrace, a konflikt, rozpor, boj hrají vždy úlohu disfunkčních, negativních faktorů, upozorňují teoretikové konfliktu, že konflikt sám o sobě nemusí být vždy negativním prvkem, naopak, že může hrát úlohu spojujícího prvku, a kromě toho v určitých podmínkách je možné považovat jej za nutnou podmínku dynamické rovnováhy systé-

mů. Autoři tuto analýzu dovršují postřehem, který teoretikům konfliktu při vši jejich snaze užívat dialektického přístupu uniká a který není běžný ani u nás, kde termín „dialektický rozpor“ dominuje snad v každé práci podobného typu. V této souvislosti se mluví o rozporu jako o jednotě a boji protikladů, ale ponechává se značná libovůle v interpretaci tohoto výroku. Tlustý s Klofáčem upozorňují, že není možné tyto termíny vykládat libovolně. Protiklad znamená opakounou polohu stránek a vlastností věcí, proti jednotě stojí ne-jednota, tj. rozpad, proti konfliktu a boji spolupráce, shoda, soulad. Je zřejmé, že máme co činit s rozdílnými stránkami, vlastnostmi, typy vztahů v systému, které by bylo možno sestavit do škály, v níž by jeden krajní bod tvořily vztahy souladu, souhlasu atd. a druhý vztahy boje, konfliktu atd. Funkcionalisté se vyjadřují v termínech souladu, konsenzu jako pozitivně funkčního prvku, a konfliktu jako disfunkčního. Teorie konfliktů sice ukazuje, že i konflikt může být funkční, ale terminologicky souhlasné s funkcionalisty i s běžným pojetím u nás jej staví do protikladu ke konsenzu. Tímto krajním vymezením si však omezuje cestu k vysvětlení dynamiky struktury sociálních systémů, protože se nevyhnutelně klade otázka, odkud se konflikt vzal, z jakých zdrojů a jakým přeskupováním vznikl. Autoři dokazují, že tato obtíž může řešit v marxismu užívaný pojem „rozpor“, ovšem v poněkud jiné interpretaci a zbaven své dosavadní významové vágnosti. Interpretují rozpor jako existenciální jednotu rozdílů. Tato interpretace umožňuje diferencovat různé stupně rozdílů od podobnosti, souladu, harmonie, souhlasu, rovnováhy, přes nevyváženost, nepodobnost, nesoulad, protiklad ke konfliktu, boji, antagonismu jako proces, který podle podmínek může být náhlý nebo plynulý, který je možno různě schematicky modelovat, který vysvětluje dynamiku a změnu struktury. Rozpor tedy může být specifickou jednotou různých stránek, prvků, subsystémů atd., která může a nemusí zahrnovat protiklady, může a nemusí rodit boj, může a nemusí být v rovnováze. To vše bude záležet na vnitřních charakteristikách systému a na vnějších podmínkách. Konflikt v tomto pojetí není ztotožněn s antagonismem, jako je tomu v teorii konfliktů, ani s jednotou protikladů jako v učebnicovém pojetí marxismu, a je proto možné diferencovat různé stupně konfliktů, které pak mohou existovat nejen v podmínkách ostrého střetnutí a vyhrocení protikladů, jako je tomu v kritizovaných koncepcích.

Taková interpretace umožňuje různé varianty, je přesnějším konceptuálním schématem, které vhodněji dokáže diferencovat různé typy vztahů uvnitř struktur a mezi strukturami.

Velmi zajímavou částí, která je ovšem spíše přídatkem, protože se nevztahuje bezprostředně k diskutované problematice, je poslední kapitola pojednávající o problému „determinace jednání“ a „subjektivním či-

niteli". Je to jedna z nejobsáhlejších kapitol (29 stran) a je věnována analýze některých dalších základních pojmů marxismu.

Autoři se nejprve pokoušejí uspořádat a vymezit výroky vztahující se k problému determinace. Obvyklé věty mají tento tvar: společenské bytí určuje společenské vědomí — ekonomická základna určuje nadstavbu. Typ determinace pak bývá specifikován výroky „konec konců“ a „zpětně působí“. Svou analýzu soustřeďují autoři právě na tuto specifikaci. Tvrdí, že postačí pouhý nezjednodušený výklad Marxova a Engelsova textu ke konstatování, že tyto výroky znamenají tvrzení, že ekonomické faktory nejsou jediné, které ovlivňují formu a dynamiku společenské struktury. Jakmile uděláme tento krok, musíme udělat další a ptát se, jaký je vzájemný vztah komplexu faktorů, zda je proměnlivý v čase a prostoru, zda zůstává stejný za změněných podmínek atd. Model mnohostranné vzájemné závislé determinace, který potom dostaneme, je značně složitější než běžně tradovaná jednostranná determinace, při které byl ekonomický faktor vždy a za každých podmínek rozhodující a všechny zásadní změny struktury byly funkcí změn tohoto faktoru. Důležitost ekonomického faktoru je v tom, že ostatní faktory samy nemohou způsobit onen historický pohyb od primitivních společností až k formám průmyslových společností a budoucí společnosti hojnosti a nadbytku. To však neznamená, že na relativně dlouhou dobu nemohou primárně ovlivňovat sociální strukturu faktory např. mocensko-politické.

Jakou úlohu v této determinaci má tzv. subjektivní faktor? V běžném učebnicovém podání se termínem subjektivní rozumělo to, co existuje ve vědomí, co je ideální, nemateriální, neobjektivní atd. Toto subjektivní se často chápalo pejorativně jako něco, co není tak spolehlivé, je nedůležité, druhořadé, závislé apod.

V jakém významu má smysl pojmu „subjektivní“ používat? V sociologii rozlišujeme určitý systém rolí daný společenskou dělbou práce, ekonomickým, právním, politickým a kulturním systémem a jednání jednotlivce, které nemusí být v souladu s očekávaným jednáním vyplývajícím z tohoto systému. Může být rozdíl mezi takto historicky ustaveným systémem rolí, nezávislým na jednání jednotlivce nebo skupiny, a tím, jak lidé této role pociťují, co si o nich myslí. Je to dvojitá skutečnost, ale nemá smyslu považovat jednu za „skutečnější“. Ať je člověk v jakémkoli objektivním postavení, může jednat a zpravidla jedná podle své subjektivní definice této situace, jak ji sám chápe. „Je ovšem velký rozdíl právě v tomto chápání; to může být iracionální nebo racionální, vědecké nebo nevědecké atd. Rozbor forem a typů jednání je proto velmi důležitý, protože může ukázat základní charakteristiky jednání kognitivního, expresivního, morálního, typy motivace a orientace jednání apod...“ (str. 313). Z tohoto hlediska se ukazuje subjektivní činitel v jiném světle, jako faktor bezprostřed-

ně ovlivňující lidské jednání. Je paradoxní, že právě velký význam má analýza subjektivního činitele za socialismu. Nám jde totiž o vytvoření takového hodnotového a normativního systému, který by byl ve shodě s cíli socialistické společnosti. Jinými slovy, o dosažení souladu mezi subjektivními postoji, míněním, jednáním a objektivním systémem cílů, prostředků, rozdělování moci a příležitostí apod.

Podobné analýze podrobují v této souvislosti autoři pojem „nutný“. V běžném výkladu tohoto pojmu se ztotožňuje pojem „zákonitý“ s pojmem „nutný“, tj. jednoznačně určený, a tento opět s pojmem „kauzálně vysvětlitelný“. Toto ztotožnění nás pak logicky vede k výroková typu: první světová válka byla nutná, chyby v řízení byly nutným produktem určitého období, určitá opatření byla nebo jsou nutná atd., i když je jasné, že ve skutečnosti je vždy řada reálných možností, z nichž některé jsou více, jiné méně vhodné a správné, ale o žádné z nich nemá smysl tvrdit, že byla nebo je „nutná“ ve smyslu „jednoznačně určená“. Je vždy jen různá pravděpodobnost realizace různých možností. Tento typicky nutnostářský model sociálních dějů je charakteristický navíc jednostrannou determinací a nepřipínaváním vlivu subjektivního činitele, o nichž byla řeč výše. Autoři dále uvádějí, jak nepříznivě se může tato koncepce projevovat v oblasti plánování a řízení společenských záležitostí.

4. téma: Problémy stratifikace a třídní struktury

Tato část práce je významná jak rozsahem (tvoří 33 % knihy), tak obsahem. Je podrobnou diskusí s teoriemi stratifikace a končí obsáhlou kapitolou, v níž se autoři pokoušejí o vypracování modelu stratifikace a třídní struktury na základě marxistické teorie tříd.

Nejrozsáhlejší jsou kapitoly čtvrtá, referující o teoriích „nové střední třídy“ a problému „zaměstnanců“, čtrnáctá a patnáctá, diskutující s Dahrendorfovou teorií tříd a třídních konfliktů a konečně již zmíněná kapitola, kterou autoři označili jako „poznámky k marxistické obecné teorii stratifikace a třídní struktury“.

Tyto své poznámky zahajují tím, že srovnávají současné sociologické teorie stratifikace s marxistickou koncepcí. Základní pozitivní přínos marxismu v této oblasti vidí ve zdůraznění historičnosti sociální struktury. Většina současných teorií nediferencuje dostatečně mezi vrstvami a třídami. Důsledkem toho jsou teze, tvrdící, že třídy neexistují — při analýze sociální struktury se takové teorie vyjadřují pouze v termínech vrstev —, anebo naopak se setkáváme s tezemi, že vrstvy neexistují a analýza sociální struktury se pohybuje v termínech tříd (částečně k tomuto typu teorií patří i dogmatická pojetí v marxismu). Klofáč s Tlustým ukazují, že obecný model stratifikace a třídní struktury musí obsahovat momenty historič-

nosti sociální struktury, musí být mnoho-dimenzionální (nemůže užívat jen jednoho kritéria. např. vlastnictví) a měl by k modelování vztahů mezi vrstvami a třídami použít teorie rozporů v tom smyslu, v jakém se o ni autoři zmiňovali v předešlé části knihy. Ve své pozitivní konstrukci se snaží Klofáč s Tlustým vymezit stratifikaci a třídní strukturu. Nestaví je ani proti sobě, ani neza-měňují jeden pojem druhým, ale pokoušejí se o syntézu v tom smyslu, že stratifikaci považují vzhledem k třídní struktuře za obecnější, tj. chápou třídní strukturu jako specifický případ stratifikace.

Typy stratifikace, nulová, s kontinuem vrstev a dichotomicky polarizovaná jim slouží k postižení dynamiky sociální struktury, přičemž obecně nulovou stratifikaci (tj. ab-solutně nediferencovanou společnost) pova-žují za nemožnou a tento typ ponechávají pouze pro postižení nivelizace co do určitého faktoru (např. společnost nediferencovaná co do vlastnictví). Třídní struktura se potom ne-liší od stratifikace nějakou novou vlastností, ale je zvláštním typem dichotomicky polari-zované stratifikace, kterou protíná tzv. „kri-tická čára“, tj. určitá úroveň daná základní-mi životními prostředky, která je pochopi-telně relativní. Tato čára životní úrovně pro-tínající stratifikaci působí ony charakteristické rysy třídní společnosti, tj. rozdělení na ty, kteří mají více než základní prostředky k životu a na ty, kteří nemají ani základní prostředky k životu. To tvoří prudkost a ostrost konfliktů orientovaných ne ke snaze dostat se do vyšších vrstev, ale ke snaze změnit celkovou sociální strukturu, likvido-vat třídy, které se jeví jako nepřátelské a znemožňující dosažení prostředků k životu. Mezi mnoha zajímavými důsledky tohoto mo-delu je koncepce socialistické společnosti jako společnosti de facto beztřídní, ale specificky stratifikované.

Zcela na závěr práce uvádějí autoři bi-bliografii novější marxistické literatury k ně-kterým tématům knihy. Tato bibliografie je spíše obrazem minulého období společenských věd v socialistických zemích s výjimkou ně-kolika prací polských autorů. Jen letmý pohled na názvy prací dovoluje konstatování, že nejfrekventovanějšími slovy jsou: bur-žoazní, kritika, krize. Taková bibliografie by zasloužila alespoň stručný komentář, který však chybí.

Závěrem se vrátíme k požadavkům, které jsme označili jako charakteristické pro sou-časný stav naší sociologie a podle kterých jsme slíbili práci posuzovat.

Pokud budeme práci posuzovat měřítky současné světové úrovně sociologie a budeme ji soudit podle toho v jakém rozsahu a v ja-ké kvalitě zvyšuje naši informovanost o sou-časné sociologii, je možné vznést některé dů-vodné námitky jak proti výběru teorií, tak proti interpretaci (Znaniecki, novopozitivisté) i proti srozumitelnosti výkladu (roztržitést výkladu Parsonsovy teorie). Pokud ji budeme ze stejných hledisek posuzovat v rámci naší úrovně, je možno ji považovat za první so-lidní pokus a výklad a interpretaci důleži-

tých a významných současných obecných so-ciologických teorií.

Jiný obraz vznikne, uplatníme-li na práci naše druhé kritérium, tj. do jaké míry je konfrontací marxismu se současnými socio-logickými teoriemi. Domnívám se, že z to-hoto hlediska je možno práci považovat za zcela výjimečnou. Zejména pokus autorů o zpřesnění a vymezení běžně u nás užíva-né marxistické terminologie nemá u nás v poválečných letech obdoby. Sociologie nese smutný osud těch společenských věd, které obsahují ve své vědecké terminologii pojmy užívané v jiných vědách i v běžné řeči. Vede to k tomu, že je mnoho pojmů vágních, mno-hovýznamných, neostřích atd. U nás navíc k těmto obtížím přidalo mnoho známé ob-dobi dogmatismu v marxismu, které zplo-dilo množství metaforických a zjednoduše-ných formulací mnoha jinak cenných teore-tických principů. V běžné produkci se na-prosto samozřejmě vyskytovaly termíny jako železná logika, duch pasivity, racionální zr-nka, hluchý květ na živém stromě plodného a všemocného lidského poznání atd. To jsou jistě extrémy, ale dodnes se užívá pojmů jako prvotní, určuje, konec konců, odcizení, subjektivní, nutný, rozpor atd., které jsou neostré, tj. nemají jednoznačně vymezené pole aplikovatelnosti. To samo o sobě ne-musí být důvod k jejich vyřazení, takových pojmů se užívá i v jiných vědách, ale jsou vždy vymežovány podle toho, v jakém vý-znamu jsou právě užity. Tato praxe u nás není samozřejmá. Termínu „prvotní“ se na-př. běžně užívá bez vymezení, zda jde o ča-sovou prioritu, či o význam závislosti, dru-hotnosti, odvozenosti atd. Pojmu odcizení se užívá, aniž je jasně řečeno, co se odcizuje čemu, jak je možno odcizení měřit, zda stou-pá či klesá atd.

Z různých významů pojmů a z některých premis marxismu je pak ovšem možno platně odvodit tvrzení, která budou odporovat ji-ným platně odvozeným důsledkům systému marxismu. Jinými slovy, v rámci jednoho konceptuálního systému můžeme platně od-vodit sporná tvrzení.

Tlustý s Klofáčem jsou první, kteří se po-koušejí nejen ukázat na tuto vágnost někte-rých pojmů, ale kteří dokazují že to není jen otázkou čistě terminologickou, že to má důsledky pro teorii. Nezůstávají však stát ani v tomto stadiu a v konfrontaci se sou-časnými sociologickými teoriemi se snaží tvůrčím způsobem přejímat a přetvářet ty prvky těchto teorií, které se ukazují jako přesnější než naše dosavadní a naopak uká-zat, že při vhodném vymezení a vhodné in-terpretaci lze současné sociologické teorie obohatit a zpřesnit marxistickým přístupem. Jejich analýza teorií konfliktu, teorií strati-fikace a pojmu subjektivního činitele je to-ho důkazem.

Klofáčova a Tlustého *Soudobá sociologie* je proto z tohoto hlediska prací výjimečnou a pozoruhodnou, jejíž význam se neomezuje jen na československou sociologii.

Jaroslav Kapr